

Tonko Maroević
Zagreb

OTOK S BLAGOM

Joško Božanić, *Viški facendijer*, Split, 2015.

Iz plodne zemlje i iz bistroga priobalnog mora otoka Visa izašla je na vidjelo bogata kulturna baština grčke isejske kolonije i potonjih rimskih spomenika. Arheološka iskapanja i brojni podmorski nalazi (s vađenjem odabranih predmeta) učinili su taj inzularni ambijent i njegove lokalitete prostorom duboke povijesne tradicije i značajne stvaralačke emanacije. Grčko-rimska *Issa* dala je temelje na kojima je izgradnja ljetnikovaca u renesansnom i baroknom stilu nastavila s visokom razinom oblikovanja i izgradnje, te Vis učinila povlaštenim nasljednikom velike materijalne kulture, uspostavila pravi otok s blagom.

Izlazak knjige *Viški facendijer* nudi nam otkriće novih i drugačijih kulturnih slojeva s istoga terena, bitno obogaćuje našu sliku i spoznaje o duhovnim protegama otočnoga življa. Poput lucidnog arheologa – a zapravo istodobno etnologa, antropologa, literata, povjesničara, hermeneutičara i empatijskog praktičara – Joško je Božanić iskopao iz (mannovskoga) »bunara prošlosti« dragocjena svjedočanstva svježeg ekspresivnog potencijala, dokumentarne vještine i ludičke kombinatorike, humorne sublimacije i verbalne atrakcije. Književna relevantnost usmeno prenošenih facendi iznimno je važan prinos razumijevanju mediteranskoga duha podneblja i načina na koji su ljudi s otoka Visa stvaralački svladavali i nadvladavali teškoće životnih borbi i egzistencijalnih tegoba. Antička urbana podloga (ne zaboravimo, s teatarskim objektom) i renesansno-maniristička pismenost kao da su sad našle idealni produžetak u šaljivo-dijaloškoj atmosferi i huncutski razigranoj intonaciji brojnih facendi (često baš bokačovsko-rableovskog duha ili nalješkovićevo-držičevske duhovitosti). Ovo novostečeno ili novospoznato literarno blago

dokazom je zapravo neprekinuta urbaniteta i humanističke orijentacije središta iz kojih zapisane zgone potječu, ponajprije dakako gradića Komiže i Visa, ali i manjih sredina na istom otoku.

Knjigu *Viški facendijer*, tiskanu na 858 stranica pretežno iznimno gustoga (i sitno složenoga) teksta doista nije lako predstaviti. Izdana je kao 177. svezak Biblioteke znanstvenih djela splitskoga Književnog kruga, ali se kao suizdavač navodi i Centar za interdisciplinarna istraživanja *Studia mediterranea* Filozofskog fakulteta u Splitu. Međutim, dvojbe nema, riječ je o ekskluzivno autorskom djelu Joška Božanića, koji i predaje na Filozofskom fakultetu i organizira suradnju i stimulira moguće nastavljajuće, ali je u ovaj rad samostalno uložio sukus gotovo polustoljetnoga zanimanja i bavljenja svim aspektima pomorsko-ribarske i kreativne tradicije rodnoga mjesta i zavičajnog otoka.

Podnaslov izdanja može nam pomoći u orijentaciji, uputiti nas osnovnim intencijama priređivača i interpreta. Podnaslov glasi: »Stil, leksik, svijet facende otoka Visa dvadesetoga stoljeća«. Dakle, Joško je Božanić sebi stavio u zadatak pozabaviti se analizama stilskih osobitosti, tumačenjima leksičkih problema i kompleksnom rekonstrukcijom svijeta (odnosno: lokalnih mikrouniverzuma i regionalno-epohalnih premisa) iz kojega facende proizlaze i kojemu se najprimjerenije obraćaju). Kronološka distinkcija o XX. stoljeću odnosi se ponajprije na vrijeme zapisivanja facendi, ali kako su mnogi govornici, pripovjedači rođeni još u XIX. stoljeću nema dvojbe da prenose i mnogo ranija iskustva i zbivanja, možda čak i znatno starije narativne procese i verbalne tekovine.

Kako bilo, trodijelnost naslovom obećana održana je utoliko što daleko najveći dio popratne studije razmatra stilističku problematiku (neslučajna je pritom i posveta Krunoslavu Pranjiću, autorovu učitelju, koji nažalost nije dočekao da vidi tiskani primjerak), što je leksik/glosar zauzeo dostojno mjesto i što je o svijetu u kojemu je facenda nikla ispisano mnoštvo iznimno pertinentnih stranica (počam od kondenziranog Uvoda pa do široko razvedenoga Epiloga). I grafička diferencijacija tih komponenti izdanja dosljedno je provedena, tako da se lako prate različiti prilozi i aspekti.

Središnji dio knjige zauzima izbor od stotinu i jedne facende, antologijskog izbora od mnogo većega korpusa sakupljenih priča i zgone, pažljivo traženih i skrupulozno zapisanih po čitavom otočnom teritoriju, premda najučestalije baš u autorovu rodnom mjestu Komiži. Uostalom, već je on prethodno, kroz tri desetljeća, objavljivao posebne studije i knjige posvećene isključivo tumačenju lokalnih fenomena. Ovom se zgodom Božanić ponajprije predstavlja kao kompetentni antologičar, kao čovjek istančana literarnog ukusa i estetskoga suda, voljan odabrati

najuspjelije i najefikasnije primjere svojevrsnoga žanra kojim se bavi, da bi se tek potom mogao s punim ulogom posvetiti i hermeneutičkoj razradi sabrane građe.

Ako smo već spomenuli da je facenda svojevrstan žanr, moramo barem najopćenitije opisati neka njezina svojstva. Riječ je o kraćem proznom, narativnom obliku, uglavnom šaljiva tona i najčešće vezana uz konkretne, prepoznatljive osobe. Prenosi se usmeno unutar zatvorenoga kruga zainteresiranih, međusobno bliskih ljudi, pripadnih – kako to Božanić primjereno određuje – organskim zajednicama, mjestima prepletenih i ulančanih sudbina, odnosno radno i obiteljski usko ukriženih djelovanja. Etimološki, facenda je romanizam i upućuje na činjenje, zgodu, spravljenju situaciju, to jest ima izrazitu performativnu dimenziju. Pretpostavlja se, naime, da je kazivač počesto i onaj koji je »režirao« ili pripremio događaj koji priča, ujedno dakle narator i agonist. Doista, veliki broj facendi su izvještaji o nasamarenim oholicama, prevarenim naivcima, fingiranim krađama, smiješnim zamjenama, nevinim ili manje nevinim lažima, zatim hvastanja o bravurama i furbarijama, pa i priče o »fenganju« – kako bi kazao Marin Držić, smjerajući na hinjenje, glumljenje, prenavljanje. A kad smo kod Držića, spomenimo da njegov Pomet sokoli sebe kako će načiniti fačendu dostojnu svojega ugleda, a pravu su fačendu spravili njegovi dubrovački mladići nesretnome Stancu, što je pak autor u tom slučaju okrstio »novelom«.

Privremeni zaključak – a u skladu s Božanićevim usmjerenjem tumačenja – možemo izvući i iz navedenih činjenica, to jest ukazati kako facenda najprisnije pripada primorskom, sredozemnom i uglavnom urbaniziranom kulturnom ambijentu, kako je ona izraz humora i ironije, relativizma i dijalogičnosti (a na leksičkoj razini i neospornih dodira s inojezičnim supstratom). Za razliku od usmene izražajnosti svijeta dalmatinskog zaleđa, krajeva dalekih moru i široj komunikaciji, koji jedva da poznaje humor i opušteni govor – a iživljava se u slavljenju junaka i bitaka, hrabrosti i srčanosti – otočni, maritimni ambijent naročito je sklon ismijavanju i ruganju, britkoj dosjetci i oštroj poanti. Poruga se porugom nadvladava, a samoporuga je kruna osviještena djelovanja. Forma i sadržaj facende izrasli su iz komunikacije među ribarima i težacima, mornarima i zanatlijama, često kao odah i rasterećenje od teških izazova i doživljenih nevolja, kao sublimacija i kompenzacija nezadovoljavajuće zbilje i egzistencijalnih opasnosti.

Okupljenu građu Božanić je tematski rasporedio u posebne cjeline ili cikluse. Navedimo njihove nazive, jer ćemo tako dobiti ikonografski repertoar, ocrt temeljnih motiva kojima se facende bave: *Kako je nastala i nestala Okjucina*, *More*, *Zemlja*, *Beside*, *Noćne hudobe*, *Kuća*, *Divertimenti*, *Tarbuhon za kruhon*, *Šušidi*, *Komunizam*, *Tehnika narodu*, *Iz sela u pajiz*, *Nevoja*, *Pritura*, *Jubov*, *Gvera*, *Mlodi i štori*, *Privarit za se nasmijat*, *Militor*, *Švetu i švitovnu*, *Šud švita*, *Živi i mortvi*.

Dvadeset i dva naslova upućuju nas na životne preokupacije i povremene digresije i epizodne situacije u kojima se ostvaruje dosjetljivost i duhovitost reakcija, kako na tegobe tako i na olakšavajuće zgode, karakteristične za inzularni mikrokozmos. Naravno, niti možemo niti umijemo prepričavati meritum ovoga viškoga »Novellina« ili »Dekameron«, ali možemo zamijetiti da su gotovo svi aspekti življenja i razne manifestacije postojanja tretirane na smiješan način i nisu ostale bez jeke podsmijeha.

Raspoređujući reprezentativni materijal u pojedine, veće ili manje, motivske grupe, Božanić je također svaku cjelinu popratio nekom karakterističnom, proverbijalnom sintagmom, nekim citatom kojim je lapidarno obilježio određeni tematski krug. Na taj je način akcentirao mnoge spoznajne tekovine »maloga starinskog svijeta«, odnosno naglasio kontraste i paradokse u kojima se taj svijet zatekao na izmaku tradicionalnog privređivanja i shvaćanja, a u dodiru s novim tehnološkim, ideološkim i moralnim situacijama. Ako i nismo u stanju prenijeti sve suptilne formulacije novonastala stanja, možemo se zadržati barem na nekoliko najkarakterističnijih maksima. Jedna glasi: »Sve je došlo dereveršo« (Sve je pošlo naopako, sve se obrnulo), druga: »Umorli su dovaloti, ostali su pitaloti« (Umrli su oni koji su davali, ostali su oni koji pitaju, traže, zahtijevaju), a treća: »Našmiji še drugemu, ali nojpri šebi« (Narugaj se drugome, ali najprije sebi). S te tri izreke zaokružujemo doživljaje starih ljudi suočenih s teško prihvatljivim novotarijama, s mladima koji umjesto vlastitoga rada očekuju da sve dobiju bez napora, pa ne preostaje nego autoironija.

Dužnost nam je načas se zaustaviti na razdoblju fiksiranja i zapisivanja facendi. U uvodnoj zahvali Joško Božanić evocira trenutak iz 1968. godine kada mu je djed (dakako, zapravo istoimeni) za maturu poklonio magnetofon kako bi mogao snimiti priče što mu ih je on nadahnuto govorio. Za obiteljskim stolom, gdje su se sastajale četiri generacije, dogodila se autorova duboka inkubacija usmenom baštinom predaka, osvijestio je neophodnost da se posveti čuvanju iskustava osuđenih da zauvijek nestanu. Kao što se posvetio obnavljanju posljednjega sačuvanog primjerka »falkuše« i njezinoj potonjoj rekonstrukciji i tvornom oživljavanju, tako se jednako strastveno i meritorno odao snimanju, zapisivanju i tumačenju domaće mu usmene predaje, uglavnom upravo facendi, shvaćajući da gotovo u zadnji tren slijedi tragove gotovo potonula, u zaborav utonula mikrouniverzuma i odgovarajućega govora, verbalne Atlantide.

Sasvim anegdotalno, a nadasve istinito, zvuči svjedočenje o slučaju Stipeta Marinkovića Vergota. Do našega autora dopro je – preko posrednika – glas da ga u uvali Rogocic čeka navedeni starac voljan i željan ispričati mu svoje doživljaje i zapamćene priče. Božanić je stigao s magnetofonom i pripovjedač se prepustio

temperamentnom i vrcavom govorenju niza zgoda i domišljaja. Već sutradan je starac zanijemio, doživjevši teški moždani udar. Neko vrijeme potom Stipetu Vergotu se nakratko vratilo sjećanje i govor, te nesmanjena želja da izgovori i ono što je prethodnoga puta zaboravio i propustio iskazati. Naš autor je još jedno spremno stigao i »pokupio« preostale facende, a barba Stipe je uskoro zatim umro.

Dakle, spašavanje iznimno značajnog dijela otočne usmene baštine dogodilo se doslovno u posljednji čas. Važnost Vergotova prinosa lako je ocijeniti po tome što ono u knjizi odabranih facendi zauzima čitavu trećinu (34 teksta), a razinom i vještinom kazivanja, te efektivnim poantiranjem, njegove se facende posebno ističu i tvore neke od vrhunaca žanra. Čitava akcija snimanja i bilježenja otočne usmene predaje, premda je trajala preko četiri desetljeća, zbila se zapravo *in extremis*, za zadnjih dana starih ljudi djelatno posvećenih opasnom ribarenju i napornom težačkom radu, a pretežno nepismenih ili nenaviklih čitanju i pisanju, ljudi koji su živjeli uglavnom bez elektrike i televizije i bili upućeni gotovo isključivo jedni na druge. Taj svijet na izmaku i u vlastitu sutonu dočekao je oštar i surov susret s novim civilizacijskim tekovinama i susljednim obezvređivanjem čitavog sustava vrijednosti što su ga prethodno formirale.

Joško Božanić se osjetio ponukanim i obaveznim svjedočiti o epohalnom rezu kojemu je nazočio. Učinilo mu se vrijednom posvetiti veliki dio svojega radnog etosa i znanstvenog erosa i spremljenju i tumačenju onoga što su mu prethodnici i preci namrli, svjestan da je empirija i praksa dugotrajnog (pa i milenijskog) življenja i djelovanja na otoku stvorila baš adekvatan, autentičan jezični izraz i literarni korelativ.

Uspostavljajući i usustavljajući antologiju facende Božanić se valjda nije slučajno zaustavio baš na stotinu i jednom primjeru. Očigledno je htio aludirati na model tisuću i jedne noći, na kanonsku knjigu priča u kojoj govorenje služi i kao odlaganje prijetnje nestanka. Kao što Šeherezada pričanjem odugovlači i okreće pažnju opasnog povlašćenog slušaoca (a time i svih budućih slušalaca i čitatelja), tako i korpus okupljenih viških facendi usporava njihovo nestajanje, odlaže gubitak vrijednih tekovina. Pričanje odgađa smrt inače već na nestanak osuđenih dijelova dragocjene baštine. Sasvim logično se autor knjige prisjetio upozorenja nigerijskog pisca Nobelovca Woye Soyinke: »Kad umre starac, izgorjela je čitava biblioteka.«

Hvalimo li i zahvaljujemo Jošku Božaniću na tome što nam je ovom knjigom pružio uvid u niz vrhunskih dometa domaće usmene književnosti, još više možda moramo cijeliti njegov napor i kompetencije najmjerodavnijeg tumača. S gotovo nevjerojatnom minucioznošću i suptilnošću potrudio se hermeneutički ući u meritum problema, sagledati cjelinu i ekstrahirati karakteristične detalje, a s poseb-

nom preciznošću analizirati dvadesetak najkarakterističnijih facendi. Motivaciju za tako metodičan i dosljedan (dakako, i opsežan i na izgled sitničav) pristup našao je u dosadašnjem zanemarivanju i preskakanju fenomena nepisane naracije, odnosno u povremenim falsificiranjima ili neadekvatnim transpozicijama i shvaćanjima okupljene građe. Doživljavajući vlastiti rad kao pionirski, nije mogao propustiti prigodu a da odlučno i definitivno ne ukaže na vrijednosti i značenje primorske, sredozemne parcele hrvatske usmene književnosti, na fenomen govorenja i izražavanja koji ima duboku tradicijsku podlogu i neospornu estetsku i dokumentarnu vrijednost.

Posebno mi je indikativno Božanićevo smještanje facende u kontekst između proizvodnje, što rezultira predmetima, zatim stvaranja, što podrazumijeva imaginativnu dopunu i konačno interpretacije, koja prethodećim slojevima daje simboličko značenje, čak svetost posvete. Facenda bi utoliko bila nešto poput krune radnoga i stvaralačkoga procesa, komponenta koja cjelinu življenja ispunja dodatnim smislom. Doista, bez facende kao sublimacije i kompenzacije teške svakidašnjice, sve proteklo bi nestalo u potpunoj anomiji.

Neosporni užitak u čitanju facendi (posebno za one koji su podrijetlom iz sredina nalik viškima, te se mogu i bez pretjerana jezičnog i »atmosferskog« komentara lakše uživljavati u predmet) dopunjen je u ovoj knjizi snažnim i specijalističkim znanstvenim ulogom, strogo povezanim studijama svih formalnih posebnosti i kronološko-spacijalnih osobitosti. Možda će se nekome učiniti kako je hermeneutički postament odveć opsežan i prevelik za naizgled skromnu građu koja na njemu počiva. Ali trebamo znati da se Joško Božanić potrudio upotrijebiti svu moguću argumentaciju kako bi fenomenu facende priskrbio odgovarajući dignitet, kako bi polemički raščistio dvojbe i nedoumice oko njezina književnosnog statusa te uvjerljivo dokazao – posebno na temelju stilskih karakteristika, povremeno iznimno originalnih iznašaća i pravih bravura – kako facende znatno obogaćuju naše emotivno i spoznajno obzorje.

Korisnost interpretacije pokazat će se već na primjeru prvih triju uvrštenih facendi, inače tematski raznorodnih i intonativno posebnih. Na temelju leitmotiva mačke, ulančanog spominjanja životinje koja se upliće u radnju u sva tri slučaja, uspostavljena je adekvatna mitska dimenzija, skromni je zaselak Okljucina dobio tako auru zasnivanja simboličnih razmjera. Doista, tek je adekvatnim hermeneutičkim zahvatom cjelina stekla nužnu konzistenciju. Autor je nastojao razriješiti i načelno pitanje primanja tekstova obilježenih arhaičnim, dijalektalnim i aloglotskim svojstvima, odbijajući tezu o isključivoj privlačnosti razlike u odnosu na standard ili o ekskluzivnom čaru patine, a zalažući se za odmjeravanje u skladu sa zahtje-

vima i normama specifična izraza – nipošto u smjeru ekscesivnosti ili egzotizma. Homogeni korpus facendi opravdava misao o autonomnom jezičnom stvaralaštvu.

Kako je i nagoviješteno, najopsežniji i najstručniji dio knjige posvećen je podrobnim stilističkim analizama. Ne možemo ni nabrojiti sve postupke što su došli pod znanstveničko povećalo autora, ali možemo izdvojiti interpretaciju problematike anakoluta i specifičnosti upotrebe slobodnog neupravnoga govora. S obzirom na anakolut (nedovršenost, disperznost ili nesročnost rečeničnog niza) dokazuje se da nije riječ o pogrešci – kako tvrde razne gramatičke klasifikacije – nego o ekspresivnoj karakteristici usmenog kazivanja. Slično bi se moglo kazati i za slobodni nepravni govor, s time da su ga dosadašnje teorije vezivale isključivo uz modernističku i elitnu suvremenu književnost (te isključivale njegovu uporabu u usmenim verzijama), dok Joško Božanić utvrđuje da je on upravo posebno učestao i konstituiran u facendama. Činjenicu što to nije dosad zamjećivano pak pripisuje »umivenim«, stiliziranim, popravljanim transkripcijama, daleko od autentičnosti kazivane verzije. Jedno i drugo svojstvo svjedoči imanentnu dijalogičnost facende, govorenje koje se fokalizira u perspektivi kazivača, ali se lako pretače i u vizuru likova o kojima se govori.

Razmatrajući svijet facende autor također sustavno interpretira razne motivske krugove. Paradoks insularnosti na prvome mu je mjestu, jer razbija predrasude o tobožnjoj otočnoj izdvojenosti, kad upravo otočnost – zahvaljujući tisućljetnoj povoljnijoj komunikaciji morskim putovima – pruža šanse i mogućnost bolje povezanosti sa svijetom i civilizacijskim tekovinama. Među temama facendi kojima se Božanić posebno pozabavio nalazimo odnos starih i mladih, prevaru kao izazov, strah kao poticaj za komičko pročišćenje, reakcije na religioznost i onostrana bića, na komunizam i bijedu, na erotizam i ulogu žena (moramo uočiti da je od stotinu i jedne facende samo šest njih izgovoreno od ženskih osoba). Svijet facende, dakle, najvećim je dijelom potaknut surovim uvjetima života i rada, nedaćama i uskratama, suprotstavljanjima i otporima, daleko od nježnosti i mekoputnosti, ljupkosti i komfornoga uživanja. Dapače, oštar je odgovor na buku bivanja, iskupljenje drastičnih uvjeta života.

U epilogu Joško Božanić postupno prelazi s filološke na filozofsku razinu tumačenja. Pozivajući se na antičke i suvremene izvore o funkciji pamćenja i pisma naglašava vrijednost i onoga što je samo pamćenjem preneseno, te insistira na obavezi baštinika da i usmenim putem stečenu baštinu – nepovoljnim uvjetima usprkos – sačuvaju kao popudbinu u neizvjesnu budućnost. Pisac u Božaniću prepušta se konačno i vlastitoj mašti, te skicira mogući scenarij nekog znanstvenofantastičnog filma o nasilnom prekidu tehničkih uvjeta komunikacije (kao svojevrsku opomenu!). U perspektivi posthumanog društva – kojemu smo već na pragu – nje-

govo bavljene facendama kao susedom i sažetkom insularnoga iskustva zadobiva upravo paradigmatično značenje.

Knjiga je skrupulozno sastavljena i popraćena relevantnom znanstvenom aparaturom: glosarom i indeksima, literaturom i tablicama koje pomažu u snalaženju. Priloženi CD donosi snimke nekolicine najvažnijih, najvještijih izvođača i najefektnijih facendi. Ilustracije Petra Jakelića, skice i vinjete uz niz poglavlja, tipološki odgovaraju naravima i fizionomijama kazivača ili motivici pojedinih prizora i situacija. Dosljedno provedena akcentuacija tekstova i objašnjena uz margine omogućit će i nevjekama da lakše prate specifičnosti izraza. Korištena stilistička metodologija moći će biti od koristi svima što se požele pozabaviti analizom tekstova, posebno pak onih vernakularne provenijencije.

Zaključujući smijemo ustvrditi kako je Joško Božanić u ovoj knjizi iznimno sretno spojio svoje subjektivne ingerencije poznavanja građe »iznutra« i svoje objektivne kompetencije metodičnog znanstvenika i istraživača, pa je rezultat teško usporediva i zapravo neponovljivo izvorna i iscrpna studija, a pritom i zbirka tekstova što se sa zadovoljstvom čitaju.